

# De *ecclesiola* in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel

Raphaël Rijntjes

## 1. Inleiding<sup>1</sup>

Dat de in 1826 afgebroken Heilig-Kruiskapel op het Domplein in de kern een hoge ouderdom bezat, is reeds in de middeleeuwen benadrukt: de chroniqueurs Beka en Heda brachten haar in verband met de Angelsaksische missionaris Willibrord.<sup>2</sup> Ook de Utrechtse geleerde Aernout van Buchell wees aan het einde van de zestiende eeuw op haar hoge leeftijd: "het heiligdom is klein maar bewonderenswaardig om de ouderdom; want ik meen dat het gebouw (...) bijzonder oud (...) is".<sup>3</sup> In hoeverre deze opvattingen ingegeven waren door de uiterlijke verschijning van de kapel of door overleveringen die over de kapel de ronde deden, is niet meer na te gaan. Pas in de negentiende eeuw werd de vermeende ouderdom expliciet gebaseerd op kenmerken van het gebouw, in het bijzonder de plattegrond.<sup>4</sup> Ingeklemd tussen de St. Maartensdom en de Salvatorkerk moet de kleine kapel een nederige en 'archaïsche' indruk gemaakt hebben die in overeenstemming was met de veronderstelde hoge ouderdom.

De opgravingen in de jaren dertig van deze eeuw vonden plaats naar aanleiding van een verzoek van de Vereniging Oud-Utrecht om de omtrek van de Heilig-Kruiskapel vast te stellen en in het plaveisel weer te geven. Deze opgravingen hebben vooral de Romeinse wortels van Utrecht aan het licht gebracht.<sup>5</sup> De resten van de middeleeuwse bebouwing op het Utrechtse Domplein, zoals die bij de diverse opgravingscampagnes vanaf 1929 zijn aangetroffen, hebben lang op aandacht moeten wachten. De nadruk die vanaf het begin op de Romeinse vondsten heeft gelegen, heeft een tweede gevolg gehad: boven de Romeinse niveaus is de documentatie van de opgravingen onvolledig en inaccuraat. Het materiaal is bovendien nog niet volledig gepubliceerd.

Het lopende onderzoeksproject naar de kerkelijke bebouwing op het Domplein zal slechts ten dele in dit gemis kunnen voorzien, aangezien volledige publikatie van de middeleeuwse sporen en herbesteding van de vondsten, hoe wenselijk ook, niet tot de doelstellingen van het project behoren.<sup>6</sup> Wel wordt bij de reconstructie van de vroegste fasen van de bebouwing zoveel mogelijk gebruik gemaakt van dit materiaal, dat bestaat uit tekeningen, vondstbeschrijvingen en foto's.

Tegen deze achtergrond was het een gelukkige omstandigheid in de zomer van 1993 aanwezig te kunnen zijn bij de vrijlegging van een deel van de fundering en het opgaande muurwerk van de Heilig-Kruiskapel door de stadsarcheoloog van Utrecht, H.L. de Groot. De resten van de kapel zelf, de belangrijkste primaire bron, waren bij eerdere opgravingen niet bouwhistorisch onderzocht. De documentatie van het muurwerk bestond slechts uit overzichtsfoto's en globale beschrijvingen.

Nieuwe hypothesen over een mogelijke hoge ouderdom van de kapel vormden de belangrijkste aanleiding tot deze hernieuwde opgraving. Van Giffen, de archeoloog die vanaf 1929 een groot deel van de opgravingen op het Domplein heeft geleid, dateerde de Heilig-Kruiskapel in de negende of tiende eeuw; de meeste auteurs na Van Giffen baseerden zich grotendeels op diens argumentatie en plaatsten de bouw in de periode tussen het einde van de negende en het begin van de elfde eeuw.<sup>7</sup>

## 2. Beschrijving

De delen van de kapel die in 1993 opnieuw konden worden bestudeerd waren het rechthoekige koor en de oostelijke helft van de noord- en zuid-annex (afb. 1).



Afb. 1. Bovenaanzicht put.

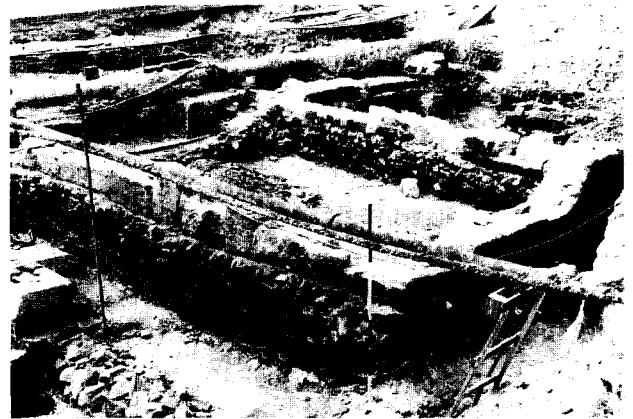
### 2.1 Situering

De Heilig-Kruiskapel is georiënteerd en heeft een kruisvormige plattegrond. Het kerkje, een zaalkerk met ingesnoerd, rechtgesloten koor en twee op het schip aansluitende dwarsarmen of annexen, is gelegen in de zuidelijke helft van het Romeinse castellum; de oostelijke helft van de ruimte ligt gedeeltelijk over de westzijde van de principia, het Romeinse hoofdgebouw. Deze principia bestond uit vijf ruimtes, aan de noordzijde begrensd door een rechthoekige open binnenplaats of atrium. Het koor van de kapel steekt in de korte kant van de westzijde van het atrium en ligt tussen twee grote tufstenen basementen van pijlers of zuilen van de naar de binnenzijde geopende gang. Van het derde, tussenliggende basement is bij een eerdere opgraving slechts een restant van de funderingslaag aangetroffen. Binnen de omtrek van het koor werden toen ook twee Romeinse waterputten aangetroffen met een houten wandbeschoeiing. De put in de zuidoostelijke hoek van het koor behoorde tot de vroegere fasen van het castellum; de andere, noordelijk daarvan gelegen, is waarschijnlijk later aangelegd, en na het verlaten van het castellum door de Romeinen in  $\pm 270$  in onbruik geraakt. In deze put werden enkele tufstenen blokken gevonden, die bij elkaar hoorden en een segment van een rondboog vormden; waarschijnlijk gaat het om een boog van het atrium van de principia. De aanwezigheid van de put hield mogelijk verband met een altaar dat midden in het atrium lag; van dit altaar werd slechts de helft van het basement teruggevonden.

Bij de vrijlegging in 1993 werden net als bij vorige opgravingen op die plaats de restanten aangetroffen van funderingen, die gedeeltelijk over de tufstenen basementen van het atrium zijn aangelegd. De vrij smalle funderingen bestaan uit onregelmatige blokken kalksteen, tuf en Romeinse dakpannen. De onderzijde van het fundament van de noordmuur van het koor van de Heilig-Kruiskapel raakt aan een deel van deze fundering, die reeds door Van Giffen in verband is gebracht met secundair – na-Romeins – gebruik van delen van de principia.

### 2.2 Materiaal

Het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel bestaat uit een grote verscheidenheid aan hergebruikt Romeins materiaal: tufsteen, kalksteen, dakpannen, tegels, beton en mergel, in de fundering aangevuld met zwerfkeien en enkele stukken graniet (afb. 2). In de noordelijke koorwand is een blok bewerkt trachiet in het opgaande muurwerk opgenomen, dat voorzien is van een bijna kwart-hol profiel. Opvallend zijn de zeer grote brokken beton, die in de onderste laag van het opgaande muurwerk zijn verwerkt. Deze grove brokken zijn oorspronkelijk waarschijnlijk in het zicht geweest, getuige de resten van een dunne pleisterlaag op een dergelijk fragment, aan de buitenzijde van de zuidelijke koorwand (afb. 3). De stukken beton komen



Afb. 2. Koor vanuit zuidoosten.

voor in de noord- en de zuidwand van het koor en op enkele aansluitpunten tussen koor, schip en noord-annex.

Bewerkingssporen die wijzen op aanpassing van het Romeinse restmateriaal voor het nieuwe gebruik zijn nergens aangetroffen; de rechte afwerking van de wanden van de zuidelijke annex doet echter vermoeden dat de tufsteen die voor deze ruimte is gebruikt, voor of na plaatsing is bijgehakt. Het formaat van de gebruikte tufsteenblokken komt overeen met dat van de Romeinse tufsteenbekleding van de castellummuur, zoals deze rond het Domplein bij opgravingen is aangetroffen. Op enkele plaatsen – de noordoosthoek van de noord-annex en de binnenzijde van de noordelijke koorwand – zijn enkele tufblokken in hun oorspronkelijke Romeinse verband verwerkt, inclusief de originele specie (afb. 4). Deze specie is witter en harder en bevat dus meer kalk, dan de specie van het overige muurwerk, die gelig, bros en zanderig is.



Afb. 3. Koor, buitenzijde zuidwand. Midden: bepleisterd beton.



Afb. 4. Noord-annex, noordoosthoek. Op de hoek Romeins beton met tuf bekleding.

### 2.3 Fundering

Het bestaan van doorlopende koppel- of spanfunderingen ter hoogte van de openingen van de annexen op het schip was reeds aangetoond. Dergelijke funderingen hangen altijd samen met boogvormige overspanningen of openingen in het opgaande werk. Hoewel ten dele vergraven voor de toegang van een laatmiddeleeuwse grafkelder in het koor, is ook ter hoogte van de scheiding van het koor en het schip een koppelfundering aangetroffen (afb. 5). Hieruit kan worden afgeleid dat alle drie de ruimtes, het koor en de twee annexen, met bogen op het schip waren geopend. De bogen van de openingen naar het koor en naar de noordelijke annex liepen via muurdammen tot op vloerniveau door, zoals volgt uit de weinige maar onmiskenbare resten van opgaand werk op de scheiding van beide ruimtes met het schip. Het koor en de noord-annex waren dus niet over hun gehele breedte op het schip geopend; de precieze dikte van de muurdammen is echter niet meer te reconstrueren. De opening van de zuidelijke annex op het schip kon niet worden vrijgelegd. De eerdere opgravingsverslagen laten zien dat de fundering daar grotendeels vergraven is.

Wat betreft de funderingstechniek is er een duidelijk onderscheid tussen de zuid-annex en de overige delen van het gebouw. Alle funderingen bestaan uit los gestorte tufsteen, keien en dakpanfragmenten, waarop een laag specie is aangebracht om de fundering enig verband te ge-

ven. Bij de zuid-annex is hierop recht omhoog gemetseld, zonder sprong bij de overgang van fundering naar opgaand muurwerk. Alle overige muurdelen vertonen deze sprong wel (afb. 2, 5 en 6). Een tweede onderscheid betreft de vorm van de fundering: de buitenzijde van de fundamente van de zuid-annex – de binnenzijde is niet vrijgelegd – wijkt naar de onderzijde licht naar binnen. De overige funderingen hebben rechte kanten. Het lijkt of dit terugwijken het gevolg is van de vorm van de oorspronkelijke funderingssleuf waarin de fundering gestort is. Ook bestaat – gezien de compacte structuur van het fundament van de zuidelijke annex – de mogelijkheid dat deze tegen de wand van een kuil is gestapeld of opgemetseld. Aangezien zoals gezegd de binnenzijde niet tot en met de fundering is vrijgelegd, is het niet mogelijk om meer te zeggen over de toegepaste techniek. De fundering van de overige delen van de Heilig-Kruiskapel is beter in het zicht geweest. Deze is los gestort in sleuven met rechte, vrij scherp gestoken kanten (afb. 6).

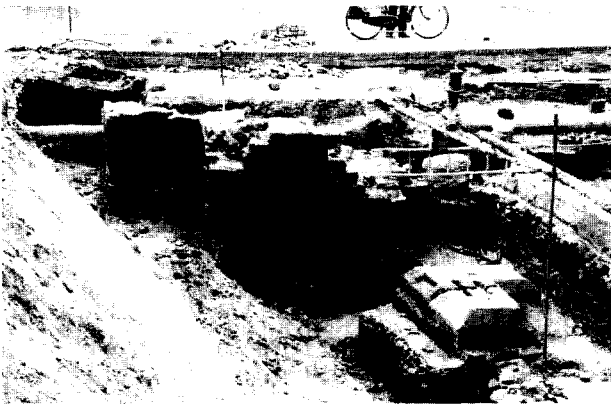
De zuidelijke annex is tevens minder diep gefundeerd dan het koor en het schip van de Heilig-Kruiskapel; het profiel van de fundering op de plaats van de aansluiting met het koor laat zien dat deze niet doorloopt (afb. 13). De fundering laat een aansluiting zien van twee delen, waarbij de naad een globaal verloop heeft van linksboven naar rechtsonder. In het opgaande werk wordt het verband tussen beide bouwdelen alsnog tot stand gebracht door een groot blok Romeins beton, dat precies in het verlengde ligt van de zuidelijke schipmuur en de daarop aansluitende koppelfundering.

### 2.4 Opgaand muurwerk

Het opgaande muurwerk van de noord-annex en het koor maakt door de verscheidenheid in formaat en materiaal een 'stordige' indruk. Het metselwerk bestaat uit kistwerk: een vulling van puin en mortel, aan beide zijden bekleed met tufsteen. Hier en daar is dit kistwerk onderbroken door grote fragmenten beton en een enkel stuk trachiet, die de muurdikte geheel of gedeeltelijk innemen.



Afb. 5. Koor en zuid-annex vanuit noordoosten.



Afb. 6. Zuid-annex vanuit oosten. Rechts vooraan: Romeins basement van het atrium van de principia.



Afb. 7. Koor, binnenzijde zuidwand.

Mede door het genoemde verschil in formaat van het bouw materiaal is het verband van de muur zwak (afb. 7).

De tekeningen van eerdere opgravingen van de Heilig-Kruiskapel laten rechthoekig uitgebouwde nissen zien aan de oostzijde van de noord- en zuid-annex. De heropgraving heeft enige twijfel opgeroepen over de juistheid van deze weergave. Aan de oostzijde van de noordelijke annex is deze nis namelijk niet aangetroffen. Wel is in het opgaande muurwerk op twee plaatsen een oostwaarts gerichte muuraanzet bewaard. Tussen deze muuraanzetten is het opgaande werk slechts één steen hoog en aan de bovenzijde afgewerkt. Dit wijst op een doorgang of opening op deze plaats; een gelijke situatie als aan de zuidzijde is echter ook mogelijk (afb. 8). Hoewel op de aansluiting van het koor en de noord-annex slechts één laag van het opgaande werk bewaard is, toont deze hoek aan dat koor en noord-annex in een keer zijn opgetrokken, en dus tot dezelfde bouw fase behoren (afb. 9). Ditzelfde geldt voor de aansluiting van de koppelfundering van het schip aan de noordzijde: de vulling van het kistwerk van dit muurwerk vormt één geheel met de vulling van de muur waarop wordt aangesloten.

Het opgaande muurwerk van de zuidelijke annex is van een andere, betere kwaliteit. Hoewel bewerkingssporen niet zijn gevonden, wijst zoals gezegd de zeer rechte afwerking van de wanden op bekapping van de secundair verwerkte tufsteenblokken (afb. 10). De formaten vertonen onderling minder afwijkingen en de grootste blokken zijn in de hoeken verwerkt. De toegepaste metseltechniek bestaat ook hier uit kistwerk met een tufstenen bekleding. Het verband is echter beter en de herbezigde blokken lijken met zorg in elkaar gepast tot een zo 'hecht' mogelijke wand, een manier van samenvoegen die doet denken aan de techniek die men aantreft bij muren die in natuurlijke (breuk-)steen zijn opgetrokken (afb. 11). De rechthoekig uitgebouwde nis in de oostwand van deze annex is in verband gemetseld met deze wand en behoort tot dezelfde bouw fase.

Aan de binnenzijde van de nis van de zuidelijke annex bevindt zich een gedeeltelijk afgebroken rechthoekig blok, in dezelfde metseltechniek – tufstenen bekleding, vulling van puin en mortel – opgetrokken als het overige muurwerk van de kapel (afb. 12). Bij nadere bestudering bleek de onderzijde van dit blok te rusten op twee uiterst



Afb. 8. Noord-annex vanuit oosten.



Afb. 9. Aansluiting koor met noordelijke annex.



Afb. 10. Zuid-annex vanuit zuidoosten; fundering nog niet geheel vrijgelegd.

dunne lagen, de bovenste laag rood, de onderste zwart gekleurd. Hoewel de lagen zeer dun zijn kunnen deze sporen wijzen op oudere vloerniveaus, waarop het blok is geplaatst. De achterzijde van het blok staat koud tegen restanten bepleistering van de binnenzijde van de nis aan. De vierkante gemetselde 'pijler' behoort op basis van deze twee gegevens niet tot de oorspronkelijke aanleg en moet zeer waarschijnlijk als het fundament, de *stipes*, van een altaarmensa worden gezien.

Een volgend bouwspoor is zichtbaar aan de oostwand van het koor, waar voegwerk in een wat afwijkende kleur en substantie lijkt te wijzen op dichtzetting van een opening. Aan de buitenzijde tekent zich in de noordelijke helft van de wand een vrij groot en tamelijk onregelmatig vlak af. Aan de binnenzijde is mede door een grijze pleisterlaag niets te zien van eventuele sporen. Een mogelijke doorgang of opening lijkt op deze plaats, de oostzijde van het koor, niet direct voor de hand te liggen; wellicht gaat het slechts om herstellingen.

Een laatste spoor is een dunne zwarte lijn die zich aftekent aan de binnenzijde van de oostelijke wand van het koor. Deze lijn markeert de overgang van de fundering naar het opgaande werk. Een dergelijke lijn kan het gevolg zijn van een bouwstop tussen het leggen van de fundering en het opmetzelen van de muren.

### 3. Interpretatie

In de voorafgaande beschrijving is terwille van de duidelijkheid hier en daar de interpretatie van de beschreven sporen al vermeld. Waar dat niet is gebeurd, volgt de interpretatie in de paragrafen hierna.

#### 3.1 Interpretatie van de fundamente in de principia

De aangetroffen funderingen in het atrium van de Romeinse principia tonen aan dat de ruimte van de binnenhof na het vertrek van de Romeinen in ongeveer 270 is

aangepast aan een nieuwe functie. Dit moet zijn gebeurd in een fase waarin het Romeinse castellum tenminste gedeeltelijk in een vervallen toestand moet hebben verkeerd. Het is geen Romeins gebruik om Romeinse dakpannen voor funderingen te gebruiken. Waartoe deze funderingen hebben gediend valt bij gebrek aan verdere gegevens niet met zekerheid te zeggen. Op basis van de weinige sporen kan men zelfs niet zeggen welke ruimte hiermee werd afgescheiden voor een nieuw gebruik: de open binnenplaats of de galerij eromheen. Indien de binnenplaats werd ommuurd is het verder de vraag of het een gebouw met een dak of de ommuring van een open plek betrof. De funderingen zijn over de tufstenen basementen aangelegd; dit betekent dat de bijbehorende dragers – pijlers of zuilen – reeds verdwenen waren en daarmee ook het oorspronkelijke dak van de halfopen galerij om het binnenterrein. Het is daarom ook mogelijk om te denken aan de afperking van de binnenhof van de principia, wellicht in verband met het gebruik als heidense cultusplaats.

Door de aanwezigheid van een altaar en een waterput moet de open ruimte al in de Romeinse periode een sacrale functie hebben gehad. Na het vertrek van de reguliere Romeinse troepenbezetting van de *limes* kan deze cultusplaats opnieuw in gebruik zijn genomen, hetzij door latere Romeinse aanwezigheid, hetzij bij ingebruikname van het



Afb. 11. Zuid-annex, zuidelijk deel oostwand vanuit oosten.



Afb. 12. Zuid-annex, binnenzijde nis.

castellum door de Friezen. De Romeinse put kan daarbij geen rol meer hebben gespeeld: deze was volgestort met Romeins puin, waaronder boogfragmenten die zeer waarschijnlijk afkomstig zijn van de arcade rond de binnenhof. Hieruit volgt dat de put niet meer bruikbaar was in de tijd van de aanleg van de post-Romeinse funderingen over de basementen van dezelfde arcade.

### 3.2 Interpretatie van de bouwsporen van de kapel

Het koor, het schip en de noordelijke annex van de Heilig-Kruiskapel behoren tot dezelfde bouwfase. De aansluiting van de noord-annex op het schip en het koor laat zien dat deze drie bouwdelen in één keer zijn opgetrokken. Het materiaalgebruik leidt tot dezelfde conclusie: uitsluitend in de drie genoemde delen zijn grote betonnen brokstukken in de onderste laag van het opgaande werk toegepast, met name in de zijwanden van het koor, op de hoekpunten en bij de aansluitingen van de verschillende bouwdelen. De aansluiting van de zuidelijke annex op het schip laat een verstoorde fundering zien, waarbij een groot blok Romeins beton gedeeltelijk in de fundering is geplaatst. Uit het verloop van de aansluiting blijkt dat de zuidelijke annex het *oudste* gedeelte moet zijn. De fundering van de zuidoostelijke hoek van het schip is 'ingewerkt' in de fundering van de zuidelijke annex. In een omgekeerde bouwvolgorde zou de annex koud tegen de schipmuur zijn aangebouwd, of zou de aansluiting het omgekeerde verloop laten zien.

De conclusie op basis van de bouwsporen, dat de zuidelijke annex de oudste kern is, biedt tevens een oplossing voor het probleem van de rechthoekige nis. Los van de vraag of deze aan de noordzijde wel of niet aanwezig was, is de nis als georinteerde uitbouw van een kleine cella beter te plaatsen dan als rechthoekige nis ten behoeve van een nevenaltaar: een 'rechthoekige neven-abside' is een elders niet voorkomend bouwdeel. Ook de beschreven verschillen in metselverband, afwerking, materiaal, funderingsdiepte en funderingstechniek geven aanleiding

voor de veronderstelling dat de zuidelijke annex als een op zichzelf staande oudere structuur beschouwd dient te worden.

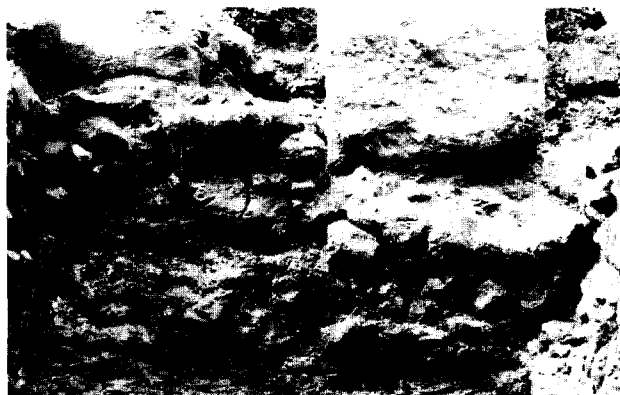
De geringere funderingsdiepte van de zuid-annex hoeft niet in tegenspraak te zijn met deze conclusie. Het fundament ligt weliswaar ongeveer 0,25 m. minder diep maar is tevens minder hoog, zodat het opgaande werk – een aanwijzing voor het oorspronkelijke maaiveld – op ongeveer dezelfde hoogte begint als bij de overige delen van de kapel. De diepte van de fundering is sterk afhankelijk van de hoogte van de muren en de wijze van overkapping van de ruimte.

## 4. Datering

De geringe omvang van de oudste ruimte en de ouderdom van de overige delen van de Heilig-Kruiskapel die volgens de sporen later zijn gebouwd, geven grond voor de hypothese dat de kleine ruimte het eerste christelijke gebouw in het castellum is geweest. Op basis van de historische gegevens moet de stichting van deze kerk globaal worden gedateerd in het eerste kwart van de zevende eeuw. Deze schaarse historische bronnen verbinden verder de stichting met een aantal merovingische koningen en de bisschop van Keulen. Bovenstaande hypothese wordt ondersteund door de bronnen van verschillende aard, waarbij inbegrepen het muurwerk en de plattegrond van de Heilig-Kruiskapel zelf, zoals deze in de navolgende paragrafen aan de orde komen.

### 4.1 Datering: het muurwerk

Op basis van enkel het muurwerk kan weinig met absolute zekerheid over de datering worden gezegd. Een onderscheid in twee bouwperiodes kan worden aangetoond, maar de verschillen in techniek en materiaal kunnen niet precies in de tijd worden geplaatst; daarvoor ontbreekt het niet alleen in Nederland maar ook daarbuiten aan vergelijkbaar muurwerk van hoge ouderdom met een betrouwbare datering. Een globale plaatsing in de tijd is echter



Afb. 13. Profiel fundering op aansluiting zuidelijke annex met koor.

wel mogelijk. Het feit dat Romeins restmateriaal is gebruikt dat vrijwel zonder verdere bewerking in het opgaande muurwerk is toegepast wijst in ieder geval op een zeer hoge ouderdom. Romeins materiaal werd weliswaar tot ver in de twaalfde eeuw in 'nieuwbouw' verwerkt, maar in die gevallen werd het Romeinse puin enkel in de funderingen gebruikt; in het opgaande werk werden de nog bruikbare stenen – vaak het gemakkelijk te bewerken tuf – altijd aan tenminste één zijde opnieuw bekapt.

Het oudste, met zekerheid gedateerde middeleeuwse muurwerk in Utrecht is dat van de kapittelkerken uit het midden van de elfde eeuw. Dit muurwerk bestaat uit platte, lange stukken tuf, op maat gehakt, recht afgewerkt en in lagen opgemetseld. Het metselwerk is van hoge kwaliteit, en niet te vergelijken met het – met uitzondering van de zuid-annex – zwakke en slordige verband van de Heilig-Kruiskapel.<sup>8</sup> Hetzelfde geldt bij vergelijking met de vermoedelijk tiende-eeuwse kerken van Oosterbeek en Tienhoven; hoewel de blokformaten van deze kerken, die ook onderling sterk verschillen, afwijken van die van de zogenaamde Bernold-kerken, bestaat het opgaande werk eveneens uit regelmatige lagen recht afgewerkte tufsteen.<sup>9</sup> Het achtste- of negende-eeuwse muurwerk van de oudste kerk van Elst (G.) komt nog het meest overeen met de Utrechtse resten.<sup>10</sup> De daar onder de huidige kerk bewaarde muurfragmenten laten een los gestorte fundering zien, met secundair verwerkte tufsteen van verschillende formaten in het opgaande werk. Techniek en afwerking komen redelijk overeen met delen van bijvoorbeeld de noordelijke annex van de Heilig-Kruiskapel (afb. 14). Wellicht levert vervolgonderzoek meer en beter vergelijkingsmateriaal op. Het is de bedoeling bij dit onderzoek ook enkele Keulse kerken te betrekken, waar bij opgravingen muurwerk van vroegmiddeleeuwse voorgangers is aangetroffen. Vooral de resten van enkele kleine gebouwen onder de huidige St. Kunibert te Keulen kunnen voor de Utrechtse situatie van belang zijn, zeker gezien de relatie die de Keulse bisschop Kunibert met de oudste christelijke stichting in Utrecht zou hebben gehad.<sup>11</sup>



Afb. 14. Elst (G.). 'oudste kerk', binnenzijde noordwand schip.

Het muurwerk van de zuidelijke annex laat zich niet eenvoudig vergelijken. De zorgvuldige 'keuze' van de formaten om een zo goed mogelijk verband te creëren, lijkt op de techniek die men aantreft in gebieden waar met harde natuursteen wordt gebouwd. Alleen de buitenzijde wordt recht gekapt, de andere zijden worden niet of ruw bewerkt vanwege de hardheid van het gesteente. Door deze werkwijze is enig passen en meten nodig omdat met weinig specie wordt gemetseld. Met enige voorzichtigheid kan worden gesteld dat gezien de metseltechniek de bouwers van het oudste gedeelte – de latere zuidelijke annex van de Heilig-Kruiskapel – in een geheel andere technische traditie en waarschijnlijk ook een andere culturele omgeving zijn opgeleid dan de bouwers van de overige bouwdelen.<sup>12</sup> Verdergaande conclusies zijn hier bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal (nog) niet aan te verbinden.

#### 4.2 Datering: stratigrafie

De post-Romeinse stratigrafie van het Domplein heeft vele onduidelijkheden opgeleverd. De talloze middeleeuwse begravingen in en rond de Heilig-Kruiskapel en de Salvatorkerk hebben voor verstoring van de grond en verplaatsing van dateerbare vondsten gezorgd. De datering van Van Giffen van het gehele muurwerk van de Heilig-Kruiskapel in de negende of tiende eeuw is aantoonbaar onjuist, en berust op de foutieve interpretatie van enkele grondprofielen.<sup>13</sup>

Bij de eerdere opgravingen op het Domplein is een grote hoeveelheid vroegmiddeleeuwse vondsten gedaan. Opmerkelijk is dat een concentratie van dergelijke vondsten zich aftekende ten zuiden van de Heilig-Kruiskapel en in en rond de Salvatorkerk.<sup>14</sup> Een betrouwbare datering van de lagen waarin deze vondsten zijn gedaan heeft dit echter niet opgeleverd: op de veronderstelde vroegmiddeleeuwse niveaus werden verdere vondsten zowel uit de laat-Romeinse als de Karolingische tijd gedaan. Herbestudering van het vondstmateriaal zou hier meer duidelijkheid in kunnen brengen.<sup>15</sup>

Al eerder is opgemerkt dat de onderzijde van de fundering van de Heilig-Kruiskapel tot in het Romeinse niveau reikt;<sup>16</sup> er lijkt echter geen verband te zijn tussen de Romeinse bebouwing van de laatste fase van het castellum en de plaats van de Heilig-Kruiskapel. De Romeinse waterput die in de omtrek van het koor is opgenomen kan geen sacrale betekenis in de nieuwe, christelijke context hebben gekregen, omdat de put voor de bouw van het koor was volgestort met Romeins puin.<sup>17</sup> De Heilig-Kruiskapel lijkt, voorzover dat nog is na te gaan, geen rekening te houden met nog overeind staande Romeinse gebouwen of resten daarvan.

#### 4.3 Datering: historische bronnen

Al het muurwerk van de Heilig-Kruiskapel is opgetrokken in Romeins afbraakmateriaal. Bij de bouw moet in

ieder geval nog een gedeelte van het castellum als 'steen-groeve' hebben kunnen functioneren. Dit was nog tot in de tiende eeuw het geval, toen bisschop Balderik reparaties aan de muren van het castellum liet uitvoeren.<sup>18</sup> Zoals reeds is aangetoond is een datering in de tiende eeuw of later niet waarschijnlijk, gezien de lage kwaliteit van het metselwerk en het feit dat het Romeinse materiaal zonder verdere bewerking is herbezigd. Een datering van het muurwerk voor de tiende eeuw betekent echter ook een datering die ligt voor de periode van de Noormannenbezetting van Utrecht, dus voor 856. Gedurende deze bezetting, en de daarmee samengaande ballingschap van de bisschoppen van Utrecht, zijn bouwactiviteiten van enige omvang binnen het Utrechtse castellum onwaarschijnlijk, zeker in kerkelijke context.

De schriftelijke bronnen betreffende de Utrechtse (kerkelijke) geschiedenis tot 856 zijn door anderen reeds diverse malen uitvoerig besproken; een herhaling hiervan zou op deze plaats ongewenst zijn. De bronnen vermelden tot 856 twee periodes waarin sprake is van christelijke (bouw-)activiteit binnen het Utrechtse castellum. In beide gevallen gaat het om een poging om met koninklijke steun de Friezen te bekeren, met Utrecht als 'uitvalsbasis'. Voorafgaand aan de tamelijk succesvolle missie-activiteiten onder leiding van Willibrord is er een korte, uiteindelijk mislukte missionering die in verband wordt gebracht met Dagobert I, koning (623-632) van Austrasië. Volgens een niet-contemporaine bron herbouwde Dagobert I een door de Friezen verwoeste kerk en schonk die aan de Keulse bisschop Kunibert op voorwaarde dat deze de zending onder de Friezen ter hand nam. De voorgangers van Dagobert I als koningen van Austrasië, Theodebertus II (596-612) en Chlotarius II (613-623), zouden reeds rechten aan de Utrechtse kerk hebben verleend, die door koning Pepijn III in het midden van de achtste eeuw werden bevestigd.<sup>19</sup> De door Dagobert I gestichte en/of herstelde kerk zou volgens de eind dertiende- of begin veertiende-eeuwse Domtafelen zijn gewijd aan St. Thomas Apostel. De meest recente literatuur houdt deze bemoeienis van Dagobert I en Kunibert met Utrecht voor 'mogelijk' tot 'zeer waarschijnlijk', hoewel die door schaarse en veelal latere bronnen is overleverd.<sup>20</sup>

Een argument voor het bestaan van politieke aspiraties in noordelijke richting van Dagobert I is onder andere zijn steun voor de missie van St. Amandus in de Scheldestreek: hij schonk koninklijke goederen voor diens kloosterstichtingen in Elnone en Gent.<sup>21</sup> De aanwezigheid van de muntmeester Madelinus in Dorestad in de eerste helft van de zevende eeuw wijst op koninklijk gezag in de vanuit Frankisch oogpunt aan de noordgrens gelegen regio rond Utrecht.<sup>22</sup> De Merovingische koningen konden als rechtsopvolgers van de Romeinen beschikken over de voormalige castra en castella. Talloze kerk- en kloosterstichtingen vonden plaats in of met de opbrengst van voormalige Romeinse goederen;<sup>23</sup> het feit dat de stenen overblijfselen als bouw materiaal konden dienen voor de

nieuwe stichtingen heeft daarbij zeker een rol gespeeld. Een kerkstichting in het voormalige stenen castellum van Utrecht, met financiële steun van de Merovingische koning en met de bisschop van Keulen als de geestelijke beheerder van de nieuwe stichting en uitvoerder van de koninklijke plannen, past geheel in het patroon van de zevende eeuw. Hierbij kan Nijmegen als bruggehoofd voor de Keulse invloed hebben gediend.<sup>24</sup>

Over de aard van de eerste stichting in Utrecht valt weinig met zekerheid te zeggen. Van een monasterium is in ieder geval nog geen sprake. Hoewel Bonifatius, wanneer hij het door Dagobert gestichte kerkje vermeld, zegt dat Willibrord bij aankomst in Utrecht een *ecclesiola* aantrof, zou het te ver voeren daar conclusies wat betreft de omvang aan te verbinden.<sup>25</sup> Gezien de onzekere politieke situatie bestaat niettemin de mogelijkheid dat de eerste stichting niet meer was dan een kleine sacrale ruimte, bijvoorbeeld een cella of oratorium bij een grafveld.

#### 4.4 Datering: typologie en functie van de kruisvormige aanleg

De totale plattegrond die is aangetroffen bestond uit een zaalkerk met rechtgesloten en ingesnoerd koor. Aan de noord- en de zuidzijde van het schip grensden twee vrijwel vierkante annexen. Het koor en de annexen, die zeer waarschijnlijk lager waren dan het schip, waren met bogen op het schip geopend.

De functie van deze annexen is onduidelijk. Mogelijk hebben ze gediend als grafruimtes: begravingen in kleine, van de hoofdruimte afgescheiden kapellen of annexen komen voor in zowel de Merovingische als de Karolingische tijd.<sup>26</sup> De plattegrond van het totale gebouw vertoont zeer veel overeenkomst met de vroegmiddeleeuwse kerken in Speyer, Romainmôtier, Domdidier en St-Maurice.<sup>27</sup> Deze kerken worden gedateerd in de periode tussen het einde van de zesde en het begin van de achtste eeuw. Het type nevenruimte aan de kerken wordt door sommige auteurs in liturgische zin aangeduid als *pastophorion* naar zijn rol, conform de oosterse ritus, in de Gallicaanse liturgie.<sup>28</sup> De gevonden plattegrond, een zaal met absis of rechtgesloten koor en op het schip aansluitende annexen of *pastophoria* is een typisch 'Frankisch' schema. Dit typus komt na het midden van de achtste eeuw niet meer voor, als gevolg van de veranderde liturgie.<sup>29</sup>

#### 4.5 Datering: het altaar in de zuidelijke annex

Als bijzonder kenmerk van het gebouw valt verder, naast de aanwezigheid van de annexen, het rechthoekige blok op dat in de nis van de zuidelijke annex op oudere vloer-niveaus is geplaatst. Zoals gezegd moet deze 'pijler' het fundament van een altaar zijn geweest. Een gelijke situatie in de noordelijke annex heeft mogelijk bestaan, maar is op basis van de gevonden sporen niet met zekerheid vast te stellen. Aannemende dat in of voor het koor een



hoofdaltaar heeft gestaan beschikte de kapel op een gegeven moment over tenminste twee altaren. Omdat het geen gewaagde veronderstelling lijkt, de plaatsing van een altaar in de oorspronkelijke oudste structuur te verbinden met de veranderde functie van de ruimte – door opname als annex in een nieuwe dispositie –, is een kleine uitweiding over dit verschijnsel op zijn plaats.

Nevenaltaren kwamen in ieder geval vanaf de vijfde eeuw in kloosterkerken voor. Bij gebrek aan archeologische en schriftelijke bronnen is het niet goed mogelijk het gebruik en de verspreiding van neven- en zij-altaren in de westerse kerk in de periode vóór 800 in één algemene ontwikkeling te plaatsen; zo ontbreken de aanwijzingen voor het bestaan ervan in sommige streken geheel, of spreken archeologische vondsten de schriftelijke bronnen tegen.<sup>30</sup> Veel eerder lijkt er sprake te zijn van plaatselijk bepaalde gewoontes, afhankelijk van de liturgische behoefte en voortkomend uit de plaatselijke liturgische ontwikkelingen. Pas onder de Karolingers kwam daarin verandering en werd enige gelijkvormigheid in de liturgie en daarmee in de opstelling van de altaren bereikt.

Waar in de vroegste Merovingische schriftelijke bronnen sprake is van nevenaltaren lijkt het te gaan om altaren die in aparte, min of meer afgescheiden bouwdelen waren geplaatst. De bouwdelen verkregen daarmee een eigen patrocinium, als aparte kerkruintes binnen één gebouw.<sup>31</sup> Dit principe, van samenhangende wijding van altaar en een deel van de kerkruinte, heeft zeer lang naast andere concepten van hiërarchie in de structurering van de kerkruinte door altaren en altaarpatrocinia gefunctioneerd.<sup>32</sup>

In de Karolingische tijd traden er bepaalde veranderingen op in de plaatsing van nevenaltaren in de klooster- en kapittelkerken. Deze veranderingen hadden tevens een politieke achtergrond, in zoverre dat de liturgie veranderde onder invloed van de Karolingische vorst. Ik wil hier slechts kort deze veranderingen schetsen wat betreft de positie van de nevenaltaren en het architectonische kader.<sup>33</sup>

De kloosterhervorming aan het begin van de negende eeuw, op instigatie van Lodewijk de Vrome door Benedictus van Aniane doorgevoerd, leidde tot de concentratie van de liturgische handelingen in de oostelijke delen van het kerkgebouw. Hoewel deze hervormingsbeweging geen lange levensduur was beschoren, heeft het model van de 'voorbeeldkerk' van Benedictus – Kornelimünster, dan wel Aniane zelf – in korte tijd een grote verspreiding gekend.<sup>34</sup> De oostpartij van deze kerken werd gekenmerkt door drie van elkaar gescheiden ruimtes, die elk een halfronde absis hadden. De grootte en plaats van deze ruimtes rechtvaardigen de aanduiding met de term 'nevenkoren', in ieder geval in liturgische zin; door de nadrukkelijke aanwezigheid van de absiden kan de oostpartij opgevat worden als een verdrievoudiging van het koor. Na de dood van Benedictus en de daarmee stilvallende hervorming, verdwenen de zeer grote nevengeschikte koorruintes ook weer. Men zou kunnen zeggen dat het schema

echter min of meer bleef bestaan, zij het met minder nadruk op de grote nevenkoren. Het is niet duidelijk of dit schema – een oostpartij met drie absiden – nog als element van de 'Aniaanse' beweging werd herkend of enkel een functionele architectonische oplossing vormde voor de liturgie, die ook na de dood van Benedictus van Aniane in het oosten van de kerk bleef geconcentreerd. Men kan slechts constateren dat het concept van drie oostelijke absiden vanaf het begin van de negende eeuw zeer veel voorkomt. Aanvankelijk ging het daarbij om nevenkoren, later ook om transeptarmen met absiden. Van de Benedictijnenkloosters ging dit concept over op de kathedrale architectuur.

Voor de Utrechtse situatie betekent dit dat de plaatsing van een nevenaltaar in de zuidelijke annex in de achtste eeuw al mogelijk is, maar waarschijnlijker in de negende eeuw heeft plaatsgevonden.

#### 4.6 Datering: typologie en functie van de oudste cella

De vierkante kapel of cella kan gezien de geringe omvang een grafkapel of *cella memoriae* zijn geweest.<sup>35</sup> Bekende vroege voorbeelden daarvan zijn de vroegchristelijke grafgebouwen over de heiligengraven in Maastricht, Bonn en Xanten, maar elders zijn ook jongere exemplaren van dergelijke eenvoudige ruimtes aangetroffen.<sup>36</sup> Afmetingen van buitenwerks nog geen vijf bij vijf meter zijn daarbij zeker geen uitzondering.

In en bij de vroegste Salvatorkerk is het bestaan van vroegmiddeleeuwse begravingen in stenen sarcofagen aangetoond. Deze sarcofagen dateren waarschijnlijk uit de achtste en negende eeuw.<sup>37</sup> Dieper liggende begravingen in houten kisten zouden tot het oudste christelijke grafveld kunnen behoren. Helaas zijn de middeleeuwse begravingen in en rond de Heilig-Kruiskapel niet precies genoeg onderzocht om met zekerheid van vroegmiddeleeuwse begravingen te kunnen spreken. Mogelijk is het echter wel: een aantal begravingen in houten kisten, enigszins gegroepeerd in twee stroken ten oosten van de Heilig-Kruiskapel, liggen net als de soortgelijke begravingen bij de Salvator op vrij grote diepte en behoren mogelijk eveneens tot de oudste christelijke begravingen op het Domplein.<sup>38</sup>

De nis heeft in het gebruik van de ruimte als grafkapel een funeraire functie gehad. Hoewel de binnenmaat van de nis aan de kleine kant is, kan worden gedacht aan een grafaanleg als *arcosolium* of nisgraf, met eventueel een altaar ervoor geplaatst.<sup>39</sup>

Een *cella memoriae* kan echter ook in een andere betekenis worden opgevat: een memoria die een of meer relieken herbergde. De aanwezigheid van een belangrijk reliek benadrukte de status van de kerk, en verhoogde de sacrale werking van de handelingen die in de ruimte werden voltrokken. Op haar beurt was de kerk een schrijn voor het reliek, een huis voor de heilige die er vereerd werd.

In ieder geval vanaf de zesde eeuw was elk altaar voor

zien van één of meer relieken.<sup>40</sup> De presentie van een reliek kan zeker voor een christelijke voorpost in een te bekeren gebied een belangrijke voorwaarde zijn geweest voor het welslagen van de missie-activiteiten. De vraag welk reliek in Utrecht al in het begin van de zevende eeuw aanwezig was moet echter voorlopig openblijven. Een Maartensreliëk ligt gezien de wijding in ieder geval ten tijde van Willibrord het meest voor de hand, maar een oorspronkelijke wijding aan St. Thomas Apostel is ook mogelijk; de Utrechtse overlevering op dit punt is echter zeer laat.<sup>41</sup> De traditie kent aan Dagobert I geen grote rol toe wat betreft het uitdelen van relieken; zijn betrokkenheid bij kerkstichtingen bestond voornamelijk uit het schenken van grond en goederen.

In de Karolingische tijd treedt de rol van relieken bij kerkstichtingen duidelijker naar voren, al was het maar door de grotere hoeveelheid schriftelijke bronnen. Zeker een missiesteunpunt was zonder relieken ondenkbaar. Willibrord keerde van zijn eerste Rome-reis terug met relieken ten behoeve van zijn nieuw te stichten kerken.<sup>42</sup> De uitgebreide reeks patrocinia van de Salvatorkerk wijst op een functie als 'moederkerk' voor het nieuw te vormen bisdom.<sup>43</sup>

## 5. Datering en conclusie

Het muurwerk en de stratigrafie laten geen precieze datering toe, en leiden slechts tot de conclusie dat de aangetroffen resten van de Heilig-Kruiskapel van hoge ouderdom zijn en dateren van vóór de Noormannenbezetting. De historische bronnen vermelden twee periodes waarin kerkstichtingen in Utrecht hebben plaatsgevonden: rond 600 door een gezamenlijke onderneming van de Merovingische vorsten en de Keulse bisschop, en aan het begin van de achtste eeuw door Willibrord met steun van de paus en de Frankische hofmeier. De plattegrond van de Heilig-Kruiskapel lijkt sterk op een Merovingisch typus, dat tot het midden van de achtste eeuw voorkwam. Wanneer het nevenaltaar in de nis is geplaatst, is niet met zekerheid vast te stellen; het verschijnsel komt vanaf het begin van de negende eeuw veelvuldig voor.

De zuidelijke annex moet op basis van de bouwsporen een oudere zelfstandige ruimte zijn geweest. Deze ruimte kan de aan het begin van de zevende eeuw gestichte eerste kleine kerk – 'ecclesiola' – in het Utrechtse castellum zijn geweest. De concentratie van 'Frankische' vondsten aan de zuidzijde van de Heilig-Kruiskapel, de oude begravingen aan de oostzijde, de bijzondere techniek en afwerking van het muurwerk en de overeenkomst in afmeting met kleine Merovingische grafgebouwen versterken deze hypothese. Voor de oorspronkelijke functie van de oudste cella zijn enkele mogelijkheden aan te dragen, waarvan die van grafkapel of 'reliëk-bewaarplaats' het meest in aanmerking komt. De rechthoekig uitgebouwde nis heeft een moeilijk vergelijkbare vorm, waarvoor geen direct toepasbare voorbeelden zijn te geven. De enkele recht-

hoekige uitbouwen aan de oostzijde van *annexen* of nevenruimtes die elders worden aangetroffen zijn altijd groter, en moeten als aparte kapellen worden beschouwd.<sup>44</sup> Het motief van de rechthoekige nis is op basis van de beschikbare kennis beter te plaatsen als georinteerde uitbouw van een kleine cella dan als 'neven-nis'.

De oude cella is in een volgend bouwplan opgenomen als zuidelijke nevenruimte van een zaalkerk met rechtge-sloten, ingesnoerd koor en een noordelijke annex. Deze kerk is op basis van de typologie van de plattegrond en de situering naast de Salvatorkerk waarschijnlijk te beschouwen als de door Willibrord gestichte St.-Maartenskerk.

Op basis van met name de bouwhistorische bevindingen kom ik tot de conclusie dat een nieuwe bouwkundige structuur aan de reeds bekende op het Domplein moet worden toegevoegd. Deze kleine ruimte is waarschijnlijk te identificeren met een kerkje dat tot dusverre slechts uit de schriftelijke bronnen bekend was en waarvan zelfs onduidelijk was of het binnen de grenzen van het castellum moest worden gezocht.

Allerlei vragen over het gebruik, de wijding en de opname in het latere bisschoppelijke cluster van kerkgebouwen blijven echter nog open, en zullen pas na nader onderzoek kunnen worden beantwoord.

## Noten

- 1 Het onderzoek waaruit deze publikatie voortkomt wordt gefinancierd door de Stichting voor Historische Wetenschappen, ressorterend onder de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- 2 Voor een kort overzicht van de belangrijkste bronnen die betrekking hebben op de Heilig-Kruiskapel, zie: E.J. Haslinghuis, C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel II: De Provincie Utrecht, eerste stuk: De Gemeente Utrecht, tweede aflevering), 's-Gravenhage 1965, pp. 153-157.
- 3 S. Muller Fz., 'Arnoldus Buchelius, Traiecti Batavorum Descriptio', in: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht* 27 (1906), pp. 131-268, p. 184: "(...) sacellum est exiguum sed antiquitate venerandum; nam antiquissimum esse hisce in locis Deo sacratum aedificium, ego ex conjectura S. Crusis esse puto, (...)."
- 4 F.N.M. Eyck van Zuylichem, 'Kort Overzicht der Middeleeuwse Kerken-bouwkunst in Nederland en inzonderheid in het Sticht van Utrecht', in: *Utrecht voorheen en thans. Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht* 2e serie jrg. 2 (1845), pp. 81-96, 101-119 en 121-133; p. 104.
- 5 Voor de geschiedenis van de opgravingen zie: L.R.P. Ozinga e.a. (red.), *Het Romeinse Castellum te Utrecht*, Utrecht 1989, in het bijzonder de bijdrage van Ozinga, pp. 19-24: 'Geschiedenis van het historisch en archeologisch onderzoek naar het Romeinse castellum in Utrecht'.
- 6 Het onderzoek naar de Heilig-Kruiskapel wordt uitgevoerd in het kader van een project dat zich bezighoudt met de oudste kerkelijke bebouwing op het Domplein. Hieraan wordt verder deelgenomen door drs Stöver (AIO, RUL), die een monografische studie over de Salvatorkerk voorbereidt, en E.G. van Welie (AIO, RUL), die de dispositie en het functioneren van de Utrechtse bis-

- schoppelijke kerkengroep als geheel bestudeert.
- 7 Vergelijk C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. F.G.L. van der Meer, ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 nov. 1964*, Amsterdam/Brussel 1966, pp. 73-126; in het bijzonder pp. 107-109; de bouw van de Heilig-Kruiskapel gedateerd in de tiende of elfde eeuw.
  - 8 Vergelijk de afbeeldingen van de Jans- en de Pieterskerk in: A. van Deijk, F. Delamarre, P. van Traa, *Middeleeuwse kerken in Utrecht*. Zutphen 1988 (Clavis Kunsthistorische Monografieën deel V).
  - 9 Voor een beschrijving van de opgravingen in Oosterbeek, zie: P. Glazema, 'Oudheidkundige opgravingen in de Nederlands Hervormde kerk te Oosterbeek (Gld.)', in: *Bulletin NOB* 6e serie jrg. 2 (1949), pp. 33-84. Datering van Oosterbeek en Tienhoven als laat-Karolingisch, maar in ieder geval vóór 1050, zie: E.H. ter Kuile, 'Les églises carolingiennes d'Oosterbeek et de Tienhoven', in: *Opus Musicum. Een bundel studies aangeboden aan Professor Doctor M.D. Ozinga ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 10 november 1962*, Assen 1964, pp. 13-30. Datering van Oosterbeek in de tweede helft van de tiende eeuw, als navolging van de St.-Clemenskerk in Werden, zie: G. Binding, 'Quellen, Brunnen und Reliquienräber in Kirchen', in: *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 3 (1975), pp. 37-56.
  - 10 Voor de opgravingen in Elst, zie: J.E.A.Th. Bogaers, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*, Den Haag 1955; de meest recente publicatie die de datering van Elst behandelt: H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals', in: *Medieval Archaeology in the Netherlands. Studies presented to H.H. van Regteren Altena*, Assen/Delft 1990, pp. 199-218.
  - 11 Zie S. Sveiler, 'St. Kunibert. Die Ausgrabungen unter dem Westbau', in: H. Krier, U. Krings (eds.), *Köln: die romanischen Kirchen. Von den Anfängen bis zum Zweiten Weltkrieg* (Stadtspuren – Denkmäler in Köln. Band I), Köln 1984, pp. 298-305.
  - 12 In navolging van H. Stoepker bepleit ik het opzetten van een 'data-base' van gedocumenteerd en gedateerd metselwerk (natuuren baksteen) in Nederland; Stoepker (1990) [n. 10], p. 212.
  - 13 A.E. van Giffen, C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1934), *Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke verslagen I (1929) en II (1933)*, Haarlem, p. 8 noot 6: de profielen waarnaar Van Giffen verwijst tonen niet de onderzijde van de fundering, maar het begin van het opgaand muurwerk van de kapel.
  - 14 Enkele belangrijke vondsten: C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1936), *Opgravingen op het Domplein te Utrecht. Wetenschappelijke verslagen III (1934)*, Haarlem, p. 80: 'De merovingisch-karolingische begraafplaats' die in en rond de Salvator lag, waar onder andere een geornamenteerde sarcofaag werd aangetroffen; tevens een lager gelegen groep graven in houten kisten, die in de verslagen tot het oudste grafveld van het begin van de zevende eeuw worden gerekend; C.W. Vollgraff, G. van Hoorn (1938), *Opgravingen op het Domplein. Wetenschappelijke verslagen IV (1935)*, Haarlem, p. 138: 'drie frankische scherven (...) op het niveau waar zij thuishoren': p. 141 'fragment van een beenen kam (...) in de nabijheid van den muur der H. Kruiskapel'.
  - 15 Zie bijvoorbeeld Ozinga e.a. 1989 [n. 5], pp. 83-85.
  - 16 Ozinga e.a. 1989 [n. 5], p. 69.
  - 17 Van Giffen, Vollgraff, Van Hoorn 1934 [n. 13], p. 17.
  - 18 Besproken en weergegeven in J.H. Gosses, 'Merovingisch en Karolingisch Utrecht', in: *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde*, vierde reeks dl. 9 (1911), pp. 209-266, met name pp. 225-237.
  - 19 Hoewel Eckhardt heeft geprobeerd aan te tonen dat Theodebertus IV en Chlotarius IV en niet Theodebertus II en Chlotarius II zijn bedoeld, wees reeds Gosses op de logica van de opeenvolging van de drie in de oorkonden genoemde koningen: deze vormen de drie opeenvolgende vorsten over Austrasië tussen 595 en 632. K.A. Eckhardt 1975. *Studia merovingica*. Aalen (1911), pp. 37-99; Gosses 1911 [n. 18], p. 214.
  - 20 Zie J.M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford 1983, p. 72: 'We know, for example, that Dagobert attempted to make Utrecht the base for a Frisian mission with the assistance of the bishop of Cologne'; minder stellig over de Utrechtse 'Dagobert-traditie' is C. Wehrli, *Mittelalterliche Überlieferungen von Dagobert I*, Bern/Frankfurt a.M. 1982 (Arbeiten aus dem Historischen Seminar der Universität Zürich Nr. 62), pp. 187-189. Weer positief, vooral op basis van de aanwijzingen voor Frankische beemoeienis in het begin van de zevende eeuw met Dorestad – en dus ook met het nabijgelegen Utrecht, is I. Wood (1994), *The Merovingian Kingdoms 450-751*, London/New York, pp. 293-303 en 317-321.
  - 21 Elnone en Gent: E. de Moreau, 'La Vita Amandi prima et les fondations monastiques de S. Amand' in: *Analecta Bollandiana* LXVII (1949), pp. 447-464.
  - 22 Voor munten en muntmeesters in Dorestad, zie: P. Grierson, M. Blackburn, *Medieval European Coinage I. The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge 1986, p. 137.
  - 23 Als vroege Frankische stichtingen in voormalige Romeinse castella noemt Stoepker behalve Utrecht de plaatsen Cuyk, Dorestad en Valkenburg; Stoepker 1990 [n. 10], p. 215. Verder zijn Frankische stichtingen in de castella o.a. van Koblenz, Andernach, Remagen en Bonn aangetoond; zie E. Hegel 1962, 'Die rheinische Kirche in römischer und frühfränkischer Zeit', in: V.H. Elbern (red.), *Das erste Jahrtausend. Kunst und Kultur im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, Düsseldorf 1986, pp. 93-113, met name p. 110.
  - Overigens is de 'kerstening' van Romeinse forten en steden geen typisch Fransisch verschijnsel; ook in Engeland zijn vele voorbeelden te vinden van continuïteit van een bepaalde plaats of functie. Zie R. Morris, *Churches in the Landscape*, London 1989, pp. 6-45: "I. Roads from Rome".
  - 24 Voor Keulse kerkstichtingen in voormalige forten langs de Rijn, zie: C.J.A.C. Peeters, 'Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in: P. Bange, A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres, Nijmegen 1990, 28-30 september 1989*, Nijmegen (Middeleeuwse Studies, Band VI), pp. 361-373, met name pp. 364-365. Voor Keulse invloed in Nijmegen, zie: P. Leupen, 'Het oudste patrocinium van Nijmegens parochiekerk', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 21 (1979), pp. 131-145.
  - 25 Bonifatius spreekt in zijn brief aan paus Stephanus II (of Stephanus III; het probleem van de nummering uiteengezet bij J.N.D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford/New York, p. 91) van een door Dagobert aan Keulen geschonken 'ecclesiola'; *Oorkondenboek van het Sticht tot 1301 I* (1988), nr 42. De term 'ecclesiola' kan door Bonifatius met opzet zijn gebruikt om de Keulse aanspraak op de Utrechtse kerk te bagatelliseren, zie: P.H.D. Leupen, 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in: P. Bange, A.G. Weiler (red.), *Willibrord, zijn wereld en zijn werk. Voordrachten gehouden tijdens het Willibrordcongres, Nijmegen, 28-30 september 1989*, Nijmegen 1990, pp. 317-327.
  - 26 Zie G. Bandmann, 'Über Pastophorien und verwandte Nebenräume im mittelalterlichen Kirchenbau', in: W. Braunsfels (ed.), *Kunstgeschichtliche Studien für Hans Kauffmann*, Berlin 1956, pp. 19-58, met name pp. 36 e.v.
  - 27 Plattegronden: F. Oswald, L. Schaefer, H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen*, München 1990<sup>2</sup>, p. 318 (Speyer), p. 287

- (Romainmôtier), p. 296 (St.-Maurice); W. Jacobsen, L. Schaefer, H.R. Sennhauser, *Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen. Nachtragsband*. München 1990, p. 95 (Domdidier).
- 28 Bandmann 1956 [n. 26], p. 36.
- 29 Voor deze "fränkische Pastophorienkirchen", zie: W. Jacobsen, *Der Klosterplan von St. Gallen und die karolingische Architektur. Entwicklung und Wandel von Form und Bedeutung im fränkischen Kirchenbau zwischen 751 und 840*, Berlin 1992, pp. 262-264.
- 30 Zie bijvoorbeeld de ontbrekende schriftelijke bronnen voor het Iberisch schiereiland: R. Puertas Tricas, *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid 1975, p. 84.
- 31 Bekende voorbeelden zijn de zesde-eeuwse altaardispositie van Saint-Germain des Prés en de wijding door Cesarius in 524 van een kloosterkerk in Arles. Saint-Germain des Prés: K.H. Kruger, *Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden bis zur mitte des 8. Jahrhunderts. Ein historische Katalog*, München 1971, p. 118; Arles: E. Salin, *La civilisation mérovingienne. Deuxième partie: Les sépultures*, Paris 1952, pp. 29 en 359.
- 32 Zie hiervoor G. Bandmann, 'Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung', in: V.H. Elbern (red.), *Das erste Jahrtausend. Kunst und Kultur im werdenden Abendland an Rhein und Ruhr*, Düsseldorf 1962, pp. 371-411.
- 33 Voor een globaal overzicht van de veranderingen, zie F. Möbius, 'Die Chorpartie der westeuropäischen Klosterkirche zwischen 8. und 11. Jahrhundert. Kulturgeschichtliche Voraussetzungen, liturgischer Gebrauch, soziale Funktion', in: F. Möbius, E. Schubert (Herausg.), *Architektur des Mittelalters. Funktion der Gestalt*, Weimar 1984, pp. 9-41.
- 34 Voor de invloed van de hervormingsbeweging van Aniane op de kloosterarchitectuur, zie: W. Jacobsen 1992 [n. 29], pp. 305-318; tevens verkort weergegeven in W. Jacobsen, 'Gab es die karolingische "Renaissance" in der Baukunst?', in: *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 51 (1988), pp. 313-347.
- 35 Vanaf het einde van de dertiende eeuw, maar waarschijnlijk al eerder, had de Heilig-Kruiskapel als voornaamste functie die van grafkapel voor kanunniken van St.Maarten en Salvator. Zie onder andere: *Oorkondenboek van het Sticht tot 1301 V*, nr 2631. De bij de eerdere opgravingen blootgelegde westelijke aanbouw tegen het schip, die nog niet goed gedateerd is, lijkt te zijn gebouwd als grafruimte 'om' een sarcofaag van rode zandsteen. Een datering van deze sarcofaag in de Karolingische tijd of nog vroeger lijkt het meest waarschijnlijk. Samen met de veronder-
- stelling dat ook de oudste cella als grafkapel heeft gediend zou dit kunnen wijzen op continuïteit van het funeraire gebruik, mogelijk al vanaf de eerste stichting.
- 36 Meest recente literatuur over genoemde plaatsen: Maastricht: T.A.S.M. Panhuysen, 'Die Maastrichter Servatiuskirche im Frühmittelalter. Ein Vorbericht über die jüngsten Grabungen des Städtischen Amtes für Bodendenkmalpflege Maastricht', in: *Kunstchronik* 43 (1990), pp. 541-553. Bonn en Xanten: W. Bader, *Die Stiftskirche des hl. Viktor zu Xanten. Bnd. I.I. Sanctos, Grabfeld, Märtyrergrab und Bauten vom 4. Jahrhundert bis um oder nach 752-768 n.Chr.*, Xanten 1985, en C.J. Bridger, F. Siegmund, 'Die Xantener Stiftsimmunität. Grabungsgeschichte und Überlegungen zur Siedlungstopographie', in: *Bonner Jahrbücher*, Beiheft 27 (1987).  
 Latere voorbeelden: Franchimont, rond 600, en Salzburg, rond 700. Jacobsen, Schaefer, Sennhauser 1990 [n. 27], p. 123 (Franchimont) en pp. 359-360 (Salzburg, St. Peter).
- 37 Zie noot 14.
- 38 Zie Ozinga 1989 [n. 5], p. 82, afb. 44: *Archeologische en Bouw-historische Kroniek van de Gemeente Utrecht 1926-1972*, Utrecht [s.a.], p. 74, kolom 1.
- 39 Voor de combinatie altaar en graf, zie: A. Angenendt, *Heilige und Reliquien. Die Geschichte ihres Kultes vom frühen Christentum bis zur Gegenwart*. München 1994, pp. 167-172: "1. Grab und Altar", en pp. 176-179: "3. Im Schrein über dem Altar".
- 40 Zie Bandmann 1962 [n. 32], pp. 374-375. De mening van Herrmann-Mascard ("Grand nombre d'églises sans reliques jusqu'au VIIIe siècle") stoelt op zeer weinig en niet eenduidig te interpreteren bronnen; N. Herrmann-Mascard, *Les reliques des saints. Formation coutumière d'un droit*, Paris 1975, p. 147.
- 41 Haslinghuis, Peeters 1965 [n. 2], p. 159.
- 42 Beda Venerabilis, *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, lib. V, cap. 11.
- 43 Voor het Salvatorpatrocinium in missiegebieden, zie: A. Ostendorf, 'Das Salvator-Patrocinium, seine Anfänge und seine Ausbreitung im mittelalterlichen Deutschland', in: *Westfälische Zeitschrift* 100 (1950), pp. 357-376, in het bijzonder pp. 361-365.
- 44 Voorbeelden van oostelijke rechthoekige kapellen: de grafkerk Saint-Laurent de Choulans bij Lyon, die rond 500 wordt gedateerd: C. Heitz, *La France pré-roman. Archéologie et architecture religieuse du Haut Moyen Âge du IV<sup>e</sup> siècle à l'an Mille*, Paris 1987, pp. 25-27; Sint-Bavo te Gent, begonnen 985: Oswald, Schaefer, Sennhauser 1990<sup>2</sup> [n. 27], pp. 96-97.